

Abdulah Šarčević

**Svijet kao mythos, kao igra staklenih perli/
Kritika filozofije/Univerzalni jezik slobode/
Moć koja nas osuđuje na bijedu, cinizam i laž,
na "permanentni građanski rat"/
Ili avantura diferencije/
Umjetnost naspram automatike razaranja**

*Mladenu Čaldareviću, uredniku "Pregleda" i drugim članovima redakcije, s kojima sam imao čast da surađujem od proljeća 1953.g
Drukčija univerzalnost u sjeni nihilizma/
Jezik je jedna predaja srodnosti i razlike/
Način iskustva, osjećanja zbilje/
Domište velike i jedinstvene slobode:
protivljenje zaboravu, simplifikaciji, "Vladi jaza"*

XIII.

*Jezik je svuda u samoćama našim, slika: on je
"iza svih mitova i maski", "Duša, koja je sama".
Jezik je svugdje gdje je glazba.*

Neka samo bude kazano da je u tom smislu filozofija temeljno rasvjetljenje. I ona pruža nadu da bi se iz jednog povijesnog iskustva, omeđenog vremenom i prostorom, mogla iznaći drukčija univerzalnost. Ona nije tamo gdje je na djelu strahotno pojednostavljenje, "die *terribles simplificateurs* mit ihren Uniformisierungen und Gleichschaltungen" (Odo Marquard). U tom je smislu dijalektika autokritika; ona je također "odgovor volje za životom na ono što su mu pričinile teorije i ideologije - djelomice umjetnost preživljavanja, djelomice intelektualna resistance, djelomice satira, djelomice "kritika".¹ Ovdje se pokazuje što znači *kultura* kritike, otpora, što znači šutnja u miru i slobodi, "egzodus svijesti u otvoreni svijet gdje život ima šansu da bude jači od zagušljivih sila tradicije, društva, konvencija".

Kritička psihologija pak ima na umu bolesne grupe, paranoične, koje su sposobne ne za život nego za destrukciju u strogom smislu riječi. Postoji prijetnja od paranoičnih struktura. "Za paranoika je svako - neprijatelj, koji ima samo jedan jedini cilj da ga potčini ili uništi... Mnogostrukost i bogatstvo svijeta - sve mogućnosti onog među-ljudskog - sve je to usisala shema podjarmljivanja. *Posljednje sredstvo kojem na*

¹ "Er ist Antwort des Lebenswillens auf das, was die Theorien und Ideologien ihm angetan haben - teils geistige Überlebenskunst, teils intellektuelle Resistance, teils Satire, teils "Kritik". (P. Sloterdijk, *Ibid.*, S.537.)

logičan način pribjegava pojedini paranoičar, jest smrt; posljednje sredstvo jedne paranoične nacije jest agresija i rat."²

U toj paranoičnoj situaciji narodi i ljudi gube onu sposobnost preciznog kategoriziranja povijesnih i društvenih događaja; nedostaju kriteriji za epistemično i moralno prosudjivanje, i za to kada je moguća sloboda: *sposobnost za alternative otvorenog prosudjivanja o mogućnostima djelovanja*. U pitanju su pojmovi slobode i odgovornosti, jer je gubitak drugih kompetencija slobode kao što su sloboda kazivanja, mnijenja, kritike, jednom riječju, stvaranja, - svagda i *katastrofa znakova raspoznavanja, identificiranja*; i ona je veoma bolna.

U paranoičnoj situaciji jedne nacije *gubi se jezik*, pridolazi Vlada jaza, zatamnjenje; jezik postaje laž, život lišen života, život u smrti. Pervertira se i ona toliko značajna i potrebna sposobnost za proces učenja, stjecanja iskustva, u mnogostrukim depresijama, sposobnost za teoriju ili teorijsko samorazumijevanje. Mnogima su strani moralni problemi. Bolesni ne raspolažu, znano je, kompetencijama slobode, "koje predstavljaju pretpostavku za moralnu odgovornost".³ Paranoični karakteri ne mogu biti odgovorni za svoja djelovanja ili ne-djelovanja. No svagda je tu radikalno postavljeno pitanje, Hamletovo pitanje: "wheter ,tis nobler to be or not to be?"

Stoga je Max Horkheimer⁴ i zaključio *da je psihijatrija morala prelaziti u političku znanost*. I "stručnjak za psihijatriju morao je nastaviti svoj put kao laik". To su riječi koje su proizišle iz iskustva, iz katastrofa; i dokazuju mogućnost dostojnog izricanja svijeta kao krize. Time se dokazuje sposobnost za hermeneutiku, za kulturu i *kulturno definiranje društva, s onu stranu narcizma, shizofrenije, paranoje, psihoza, neurotične mržnje (iz ljubavi) ili opsesivnosti*.

XIV.

Život u sjeni nihilizma/ Teror, shizofrenija povijesti

Patologija doba je zločin protiv istine, protiv etike odgovornosti, protiv sjećanja i povijesti, protiv prava na pravo, protiv prava na život, na samoblikovanje i stvaranje. Uvid u povijest svjetsko-zapadne civilizacije ipak nije utješan:

Aggression war sehr oft Ausdruck eines vollen Erfassens der Realität. In der westlichen Zivilisation gibt es ganze Abfolge von Aggressionskriegen, angefangen bei der Eroberung des Peloponnes durch die alten Griechen, die alle anderen Völker als Barbaren verachteten, bis hin zu der Eroberung von Kolonien und sogar ganzen Kontinenten durch die christlichen Völker moderner Zeiten. Nehmen wir an, die Barbaren und die Ureinwohner hätten psychiatrische Fachleute hervorgebracht - hätten sie nicht allen Grund gehabt, jene erbarmungslosen Eroberer als psychotische Fälle zu bezeichnen? (M. Horkheimer, Ibid., S. 357-358)

² " Für den Paranoiker ist jeder ein Feind, der nur das eine Ziel hat, ihn zu unterwerfen oder zu vernichten. Infolgedessen meint er, dass er seinerseits den Feind nur unterwerfen oder vernichten kann. Die Vielfalt und der Reichtum der Welt - all die Möglichkeiten des Zwischenmenschlichen - werden sozusagen von dem einen Schema der Unterjohunh aufgefressen. Das letzte Mittel, zu dem der verzweifelte einzelne Paranoiker logischerweise greift, ist der Mord; das letzte Mittel einer paranoischen Nation ist Aggression und Krieg."

(M. Horkheimer, Gesammelte Schriften, Bd. 5: "Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940-1950, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1987, S. 356)

³ U tom je smislu veoma instruktivna studija Haralda Köhla "Suchtethik", u: Information / Philosophie, März 2001, S. 44-53.

⁴ Die Psychologie des Nazitums, u: GSch, Bd. 5, S. 357.

"Agresija je vrlo često izraz jednog potpunog (poimanja) obuhvaćanja realiteta. U zapadnoj civilizaciji postoji cijeli niz agresivnih ratova, počevši od osvajanja Peleponeza od starih Grka, koji su sve druge narode prezirali kao barbare, sve do osvajanja kolonija i čak cijelih kontinenata od strane kršćanskih naroda modernih vremena. Pretpostavimo da su barbare i prastanovnike bili proizveli psihijatrijski stručnjaci - nisu li oni imali puni razlog da one nemilosrdne osvajače označe kao psihotične slučajeve?"

Riječ je o ljudskoj praživotinji, ali i o paranoji, koja nam otvara jezgro veoma zanimljivih socijalnih fenomena, na primjer socijalne psihoze ili neuroze, povijesti tlačenja. Hans-Georg Gadamer govori o *Euro/neurozi*. I to stoga što izvjesni procesi racionaliziranja u modernoj povijesti nose karakteristike paranoidnog toka. To dokazuje kritička analiza psihotiziranog utjecaja sve do *terora jedinstva ili terora razlika*, do terora u mnogostrukim pojavnim formama.

Denn Terror ist, sowohl als Wirklichkeit wie auch als Potentialität, das Leitmotiv in den wichtigsten Kapiteln der Geschichte gewesen. (M. Horkheimer, *Ibid.*, S. 359)⁵

No dobar je znak da znamo da je pojam paranoje od velikog značaja za historičare i sociologe, za moderne analitičare medija, medijske imperije, da je značajniji no što su to kategorije antropologije ili psihologije. Paranoja brani postojeće sisteme, izvjesne procese zapadno-planetarne (H.G. Gadamer) civilizacije.

Er (der Begriff der Paranoia) verweist auf den Wahnsinn von Herrschaft und Unterjochung und allgemeiner auf alle Gesellschaftssysteme, die dazu neigen, Menschen nur als Mittel und niemals als Zweck zu betrachten - um mit Kants Worten zu sprechen. Paranoia ist das trügerische Bild der Vernunft mit all ihrer unerschütterlichen Endgültigkeit und ihren starren Alternativen. Eine Untersuchung ihrer historischen Ursachen und Verästelungen wäre eine lockende Aufgabe für den überzeugenden Laien, den Philosophen. (M. Horkheimer, *GSch*, Bd. 5, S. 359)

"On (pojam paranoje) ukazuje na ludilo vladavine i podjarmljivanja i općenito na sve društvene sisteme, koji su skloni da posmatraju ljude samo kao sredstvo a nikada kao svrhu - da kažemo Kantovim riječima. Paranoja je varljiva slika uma sa svom njegovom neuzdrmanom konačnošću i njegovim krutim alternativama. Istraživanje njenih historijskih uzroka i razgraničenja bilo je privlačni zadatak za uvjerljive laike, filozofe." (S. 359)

*Da: "ludilo gospodarenja i podjarmljivanja" hladno brani postojeće sisteme. Jer je paranoja " varljiva slika uma sa svom nepokolebljivom konačnošću i njegovim krutim alternativama". U ovom smislu moguće je govoriti o patologiji doba. Ipak se mi svagda iznova - u novoj povijesnoj i društvenoj situaciji, danas u sjeni nihilizma - pitamo kako je moguće da teorije sa pojmom objektivnosti samo izražavaju ciničnu podudarnost sa odnosima u društvu, "koji su u očima onih koji trpe, onih koji su-pate i pogodjenih takvi da su za urlanje do neba"?*⁶

Ako je kritička teorija Maxa Horkheimera i Theodora Adorna to ustanovila, onda je ona već *per se* kritika ciničnog uma, kritika represivnih kategorija moderne. Sjećanje u našem dobu pod prinudom one paranoje postaje krhko: jedva još čuva u sebi katastrofu rata, mehaniziranog i elektronskog progona i uništenja milijuna ljudi. To se dogodilo

⁵ "Jer je teror bio kako kao zbiljnost tako i kao potencijalitet, nit-vodilja u najvažnijim poglavljima povijesti."

⁶ "...so war damit auch gemeint, dass solche Theorien, in ihrer erkünstelten Objektivität, ein zynisches Einverständnis mit gesellschaftlichen Verhältnissen verraten, die in den Augen der Leidenden, Mitleidenden und Betroffenen zum Himmel schreien." (P. Sloterdijk, *Ibid.*, S. 548)

prije nekoliko godina i u ovom dijelu Evrope; i to se ne može smatrati "vrhom zapadne civilizacije".

I u sjeni takvog nihilizma, mi se još uvijek pitamo kao protagonisti Kritičke teorije: Kako se to moglo dogoditi da "u kulturi prava, poretka i uma preživljavaju iracionalni ostaci pradrevne rasne i vjerske mržnje?" I, naravno, kako bi se mogla objasniti, pita se Horkheimer, pripravnost velikih ljudskih masa da *toleriraju* apsolutnu netoleranciju, masovno uništenje njihovih sugradjana? Horkheimer nastavlja:

Welche Gewebe im Leben unserer modernen Gesellschaft sind noch von Krebs befallen und zeigen trotz unserer angeblichen Aufgeklärtheit den unzeitgemässen Atavismus der Urvölker? Und was innerhalb des einzelnen Organismus reagiert auf bestimmte Reize unserer Kultur mit destruktiv aggressiven Einstellungen und Handlungen? (*Ibid.*, S. 406)

„Koja su tkanja u životu našeg modernog društva još tako teško oboljela i pokazuju nesuvremeni atavizam pranaroda, unatoč našoj navodnoj prosvjećenosti? I to što unutar pojedinačnog organizma reagira na određene podražaje naše kulture sa destruktivnim agresivnim ponašanjima i djelovanjima.“ (M. Horkheimer, *Ibid.*, S. 406)

Utoliko smo pripralni na pravi način da u Kritičkoj teoriji Maxa Horkheimera i Theodora Adorna otkrijemo i nešto drugo a ne samo kritiku represivnih kategorija društva, institucija, kritiku moderne. Ako u njoj prepoznamo i *kritičku humanu znanost, filozofiju*, ili čak "kritičku" psihologiju, - iznova ćemo početi analizirati ova Horkheimerova pitanja: *Odakle barbarizam moderne civilizacije?* Kako je bilo moguće da tako naivno povjerujemo u "automatizam pukog vremenskog slijeda", u mitsku stegu procesa, u ideologiju napretka? Čovječanstvo je to skupo platilo. Pridošle su povijesne oluje, katastrofe, revolucije, genocidi. Ono je otkrilo za sebe - kako je uobražavalo - jedini put; danas je on u fazi kloniranja, koje prirodi, materinstvu, oduzima pravo na pravo.

Mi se ponašamo kao pobjednici na putu "kojim smo marširali i kojim ćemo i dalje marširati, preko leševa onih koji su bili dovoljno lakoumni da povjeruju kako se smiju postaviti na put našoj volji za moći, ...našoj povijesnoj "misiji". (P. Sloterdijk)⁷

XV.

*Svijet kao kriza. Etički relativizam i
samorazumijevanje kulturne moderne/
Kognitivni kinizam/Multikulturalizam*

*"Zaštiti me od onog što sam bio,
Jer što je bilo to se već ne mijenja."
(Jorge Luis Borges, Religio Medici, 1643)*

Mi time naznačujemo *svijet kao krizu*. Na žalost, ništa nam nije na raspolaganju osim filozofije i hermeneutike, čak i *neurofilozofije*, koja se počela u najnovije vrijeme konstituirati. Potrebna nam je kritička teorija spoznaje, *nova postmetafizička teorija, filozofija znanosti*, koja neće samo opisivati već postojeće forme znanja, "hodati po tabanima zbilje" (E. Bloch). Nju ne nalazimo u opskurnim susjedstvima pozitivizma,

⁷ "Oder sie erblickt in ihr eine Siegerstrasse, auf der wir marschieren sind und weiter marschieren werden, über die Leichen derer, die leichtfertig genug waren zu glauben, sie dürfen sich unserem Willen zur Macht, unserem Tausendjährigen Reich, unserer geschichtlichen "Mission" in den Weg stellen." (P. Sloterdijk, Kritik der zynischen Vernunft, Bd. II, 1983, S. 540)

scijentizma ili arogantne uobraženosti psihoanalize. O prirodi ove teorije spoznaje i o načinu na koji čovjek u njoj stječe iskustva u životnim formama mnogih filozofija na Istoku i Zapadu, mnogih kultura, svjedoči živo znanje koje ne povredjuje pravo onoga što spoznajom dotiče, prirodu ili čovjeka. U svakom od nas ono je živo, polivalentno, povrhn "polimorfno perverzno" subjekata, koji su se, na primjer, udomili u medijskoj Rimskoj imperiji. To je ono što se već dugo imenuje kao kognitivni kinizam (a ne njegova perverzija, sam cinizam), onaj univerzalni, koji uvodi u život, u mišljenje i djelovanje, eros, susjedsko ophodjenje, koje ne puca od zavisti kada susreće i ono najviše.

Kognitivni kinizam nije samo teorija. On polazi od prava na život u sretnom miru, u odgovornoj slobodi mišljenja i djelovanja. Koji su učinci? *Povijesno se ne raspada u prošlo*, u muzealno, u ono što je davno odloženo i na što pada prašina zaborava; i ono što je minulo nije prošlo, o čemu svjedoči pjesništvo i muzika. Kada se povijesno raspada u ono muzealno, u smislu modernog muzealiziranja - onda nam rastu samo pustinje u duši i duhu; onda ni istinu ne možemo spasiti od degeneracije do stupnja kada se gubi svaki njen trag, trag istine kao osnove slobode; onda susrećemo ono imperfektno, "nasljedno zlo", "historijski hangover" (Überbleibsel, Rest). I "kad god se ljudi i grupe upuste u to da za sebe dovrše jedno takvo naslijedjeno poglavlje nedovršenog, sjećanje i povijest će za njih biti snaga koja će im pomoći, bilo u onom individualnom, kao kod psihoterapije, bilo u kolektivnom, kao u oslobodilačkim borbama."⁸

Tačno je ono što kaže Peter Sloterdijk: da je Krićka teorija bila plodni i legitimni nasljednik one kinićke supstancije u velikim teorijama koje je 19. stoljeće zavještalo 20. stoljeću ili 21. stoljeću; u smislu "lijevog hegelijanizma s njegovim egzistencijalistićkim i antropologijskim, kao i s njegovim historijskim i sociologijskim aspektima, marksizma kao i krićke psihologije koja je postala poznata prije svega u liku psihoanalize".⁹ Kognitivni kinizam ne nudi samo *opušteniju formu ophodjenja* sa teorijom i iskustvima mišljenja; on nudi i jedno plodno ukidanje teorije. Ali tragedija je kada ih "po cijenu intelektualne regresije" učinimo rigidnim sistemima. Taj je sistem u nas u nedavnoj prošlosti slavodobitno bio u pravu. Prazne rijeći, ustupci, mucanje kao rječitost, vjećno obrtanje istih rijeći i "ideja", nudilo se kao obrazloženje; javno klicanje kao odobravanje i priznavanje.

To je moguće samo ako i samo društvo počiva na *krivotvorenju spoznaje i mišljenja*. Tada ljudi žele "izmisliti ovce bez vune, rabiti led za pravljenje baruta, mekšati mramor za jastuke, tucati plamen u tanke metalne ploćice ..." (Jorge Luis Borges). Svaki trag kinićkog uma i senzibilnosti bio je uništen. Tako, na primjer, i Krićka teorija dugo nije našla svoj jezik. Rigidni sistemi odbacili su igru refleksije, refleksivnu pokretljivost, koja nas oslobadja i u teoriji i u opažanju, kognitivnim formama egzistencije.

*Denn mit den "Überzeugungen" wächst nur die Wüste.¹⁰
Jer sa "uvjerenjima" raste samo pustinja.*

⁸ "Immer wenn Menschen und Gruppen sich anschicken, für sich ein solches ererbtes Kapitel des Unerledigten zu erledigen, dann wird für sie Erinnerung und Geschichte zu einer hilfreichen Kraft, ob im Individuellen wie bei der Psychotherapie oder im Kollektiven wie in Befreiungskämpfen." (P. Sloterdijk, Ibid., S. 539)

⁹ "In diesem Sinne war auch die Frankfurter Kritische Theorie eine Erbin der kynischen Anteile jener Grosstheorien, die das 19. dem 20. Jahrhundert vermacht hat des Linkshegelianismus mit seinen existentialistischen und anthropologischen wie seinen historischen und soziologischen Aspekten, des Marxismus sowie der Kritischen Psychologie, die vor allem in Gestalt der Psychoanalyse bekannt wurde." (P. Sloterdijk, Kritik der zynischen Vernunft, Bd. I, S. 537)

¹⁰ "Jer sa "uvjerenjima" raste samo pustinja." (P. Sloterdijk, Kritik der zynischen Vernunft, Bd. II, S. 538)

Okolnost da svako posjeduje "svoje" mišljenje, čini, sasvim paradoksalno, njegov izgled mjesečarskim. Nismo mi tu uvijek u "svojem" obdareni invencijom metafizičara, pjesnika, slikara. Ipak, u mišljenju je plural neizbježan. U sustavnom mišljenju koje jača kritikom sebe samog, koje za sebe traži biotop koji udovoljava univerzalizmu. I kao kinizam u Sloterdijkovom smislu. On ne može biti samo teorija i ne može *imati* "vlastitu" teoriju, iako je naša metafizika svagda i u svemu posesivna; ona kazuje : i *istinu* je *potrebno posjedovati*, na način na koji ona više ne egzistira kao egzistencijalna i životna. U izvjesnom smislu to korespondira sa Hegelovim stavom, izraženim u *Fenomenologiji duha*, da je cjelina istina. A cjelina je bit ili supstancija koja se dovršava vlastitom poviješću ili igrom prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Začudo, mi govorimo o kinizmu, čija je pervertirana forma cinizam, o *kiničkom ophodjenju* sa teorijom, sa znanjem, sa iskustvom, sa onim što je povijest svijeta. Mnogo je verzija tog kinizma. Mi ističemo: kognitivni kinizam je "forma relativiranja, ironiziranja, primjene i ukidanja".¹¹ Taj kognitivni kinizam - i kao "forma ophodjenja sa znanjem" - dospjeva u vrtlog svojih problema, u krug pitanja modernog doba; do danas životnih problema *multikulturalizma* odnosno *interkulturalizma*.

Kognitivni kinizam kazuje ono: *zaštiti me od mene*, "Zaštiti me, Bože, od nestrpljenja/ Po kom bih mramor, zaborav bit htio" (J.L. Borges). On je u načelu sposoban da se suoči sa predrasudama društva, tradicije, kulture, nacije, rase. Svagda je povrh cinizma egoiteta, izraza osobe koja to nije jer je ludo, avanturistički, obuzeta samom sobom, kao da je stvarnost podvrgnuta samo osobnom cinizmu, narcizmu samoprevare i laži. Ta osoba, uvrnuta u sebe, infantilna i odrasla, na kraju hoće da ubije svoga oca. Kritička teorija je istraživala predrasude doba, pojedinaca, autoritarni karakter (*The Authoritarian Personality*)¹². Grupa istraživača (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford) se tome posvetila. Neosporne su zasluge ovih i novih istraživača..

Riječ je tome da se u ovim istraživanjima znanstvenici bave onim elementima u personalnosti modernog čovjeka koji ga predisponiraju za *neprijateljske reakcije*, za nacionalne, rasne ili religijske grupe. Ovi znanstvenici ne brane postojeće sisteme. Samo nude odgovore na središnja pitanja 20. stoljeća: Što je to u psihi pojedinca (ili mase) da ga čini "punim predrasuda" ili pak "lišenim predrasuda", što ga čini manje ili više osjetljivim za Goebbelsovu agitaciju? Izgledi da se pokaže značajnost ovog pitanja i u novije doba u kojemu je na sceni političkog i društvenog života novi Goebbels, mogli bi biti vjerovatni, u cinizmu razdoblja. Ono pak što su ovi istraživači iznašli kao odgovor počivalo je, prije svega, na ideji uske korelacije između niza duboko ukorijenjenih značajki personalnosti i otvorenih predrasuda.¹³

¹¹ " Der kognitive Kynismus ist eine *Umgangsform* mit Wissen, eine Form der Relativierung, der Ironisierung, der Anwendung und der Aufhebung." (P. Sloterdijk, *Ibid.*, S.537)

¹² *The Authoritarian Personality*, New York 1950; Bruno Bettelheim, Morris Janowitz, *Dynamics of Prejudice*, New York 1950; Nathan W. Ackerman, Marie Jahoda, *Anti-Semitism and Emotional Disorder*, New York 1950; Paul Massing, *Rehearsal Destruction*, New York 1949; Leo Löwenthal, Norbert Guterman, *Prophets of Deceit*, New York 1949.

¹³ Dobri su razlozi da se u *Prophets of Deceit* (Löwenthal, Guterman) istražuje uloga agitatora ili propagandiste. Težište je više na personalnim i psihologijskim nego na društvenim aspektima predrasude, koja je bila u porijeklu antisemitizma, a danas nacionalizma koji sve umno čini apsurdnim. Ova orijentacija ima svoje racionalno a ne emotivističko opravdanje:

"Das liegt nicht an einer persönlichen Vorliebe für die psychologische Analyse, noch in der Unfähigkeit zu erkennen, dass die Ursache irrationaler Feindseligkeit letzten Endes in der gesellschaftlichen Frustration und Ungerechtigkeit zu suchen ist. Wir wollten das Vorurteil nicht bloss beschreiben, sondern vielmehr

XVI.

Etičko-egzistencijalni vid neprinudnog zajedničkog života

*Der Monotheismus dagegen, diese starre Konsequenz
der Lehre von einem Normalmenschen - also der Glaube
an einen Normalgott, neben dem es nur noch falsche
Lügengötter gibt - war vielleicht die grösste Gefahr der
bisherigen Menschheit. (Fr. Nietzsche, Die Fröhliche
Wissenschaft, Abschnitt 143)*

*Monoteizam (nasuprot politeizmu, AŠ), ova kruta
konzekvenција nauke o normalnom čovjeku - za kojeg
jedino još postoje lažni bogovi - je bio možda najveća
opasnost dosadanjeg čovječanstva. (Fr. Nietzsche)*

Sada je, čini se, jasno da moderna demagogija, posredstvom medijske imperije i cinizma informacija, dolazi na scenu kada je demokratsko društvo ugroženo unutarnjim rasapom i haosom. Ona je usmjerena na neprekidnu manipulaciju, na to da dopusti masama da se same varaju, da ih oduševi za taj kobni proces samozavaravanja, za ciljeve koji su suprotni njihovim životnim interesima. Za Horkheimera i Adorna ova funkcija razjašnjava iracionalnost demagogije. U suvremenom industrijskom i postindustrijskom društvu, u eri elektronske revolucije, jedine koja je svoj cilj ostvarila, u eri ideologije, - sve se proizvodi: stavovi i modeli djelovanja, modeli reakcije. Tu opažamo jednu vrstu političke traume: biti bez mogućnosti obrane, bespomoćan u odnosu na aroganciju vlasti, tlačiteljskih moći bez prisile.

Ljudi ne formiraju svoj život slobodno; oni ga ne biraju; oni svagda pasivno, ili fatalistički prihvaćaju pritisak zbiljskih ili imaginarnih moći. U procesu je *demoraliziranje*, gubitak moralne supstancije ili ethosa (u staro-grčkom smislu). U jednom drugom smislu o tome raspravlja poznati američki filozof *Alasdair MacIntyre* u djelu *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Duckworth, London, 1981).

No, svakako se i na sasvim jednostavan način može objasniti uspjeh demagogije. Psiholozijske tehnike i metode na koje se ona oslanja potječu iz temelja društva. Agitator se predstavlja kao čovjek iz naroda, ali načinom obraćanja on druge ljude udaljava od realnih mogućnosti kritičkog, nezavisnog mišljenja, od autonomnih odluka. U pometnju zapada samo onaj ko zaboravlja kako se stvara paradigma tipičnih suvremenih fenomena: karakterna struktura de-individualiziranih, atomiziranih jedinica.

Ljudi su već pripravi za antidemokratsku manipulaciju. "Normaliziranje" - sada u Nietzscheovom smislu - znači učiniti ljude uniformnim, znači moći predviđati njihovo ponašanje, upravljati njihovim životom. Tada počinju ljudi vjerovati da postoji "smisao života", "ljudska priroda", "dobar život". Ali time oni čine nešto zlokobno: postaju geniji ometanja stvaralačkog samoodređenja čovjeka, avanture slobode koja se samo u restriktivnom smislu oblikuje u suvremenim demokratskim društvima.

Ova karakterna struktura transformira ljude koji misle u stereotipima, koji se transformiraju u antidemokratske spodobе. Stvari su pojačane ako još postoji tradicija

nacionalističke agresivnosti: u pjesništvu, slikarstvu, literaturi, muzici, u socijalnim znanostima, na primjer, u folkloristici. Fuzija sa fašističkim, nacionalističkim ili rasističkim predstavama ovih ili onih naroda u znaku je žrtava mračnih društvenih moći.

To dokazuju eksperti u polju društvene teorije, dubinske psihologije, kliničke psihologije, političke sociologije, sadržajnih analiza. I sve do danas nastoje dokazati ideju Kritičke teorije, ideju da postoji uska korelacija "između jasnih predrasuda i određenih karakternih značajki jednog destruktivnog, nihilističkog bit/i-sanja, značajki koje proizilaze iz *iracionalne pesimističke ideologije netolerantnog čovjeka*".¹⁴ Nietzsche je odavno pokazao moć polifone duhovnosti, slobodno-oblikotvorne duhovnosti. I time otvorio perpektivistički pojam istine, quasi-pragmatičko razumijevanje *istine*. Takvo razumijevanje istine je i etičko-egzistencijalno razumijevanje; samo jedinstvo perspektiva i vjerovanja omogućuje neprinudni zajednički život na planeti Zemlji; olakšava komunikaciju i kooperaciju. Ono što je dobro u zajedničkom ili personalnom projektu života, to je drukčija pravednost: ono što olakšava samooblikovanje ili stvaralačko samoodređenje.

Zasluga je pak Kritičke teorije, filozofijske hermeneutike, neopragmatizma (Richard Rorty: profesor komparativne književnosti na univerzitetu Stanford/USA), suvremenih orijentacija u filozofiji i duhovnim znanostima, što su se pojavile kao vrijeme dovedeno do pojma, do izraza, kritičkog i u izvjesnoj mjeri kiničkog. Ovo mišljenje ulazi u egzistencijalnu povijest, u *onu povijest koja još traži jezik za povijest drugog u njegovoj drugotnosti: za drukčiju povijest*. Onaj ko traži istinu taj mora spoznati stereotipe, maske; pojam slijepog supsumiranja, a ne zbiljske sinteze; brutalnu identifikaciju u sudu samo sa jednim predikatom, kao što su narod, religija, tradicija.

Der Wahrnehmende ist im Prozess der Wahrnehmung nicht mehr gegenwärtig. Er bringt die tätige Passivität des Erkennens nicht mehr auf, in der die kategorialen Elemente von konventionell vorgeformten "Gegebenen" und dieses von jenen neu, angemessen sich gestalten lassen, so dass dem wahrgenommenen Gegenstand sein Recht wird. Auf dem Felde der Sozialwissenschaften wie in der Erlebniswelt des Einzelnen werden blinde Anschauung und leere Begriffe starr und unvermittelt zusammengebracht.¹⁵

„Ono opažajuće u procesu opažanja nije više nazočno. Ono ne nameće djelatni pasivitet spoznaje, u kojem kategorijalni elementi konvencionalno pred/formiranih "danosti" dopuštaju i da se ovo oblikuje onim na nov, primjeren način, tako da čuva opaženom predmetu njegovo pravo. Na polju socijalnih znanosti kao i u doživljajnom svijetu individuuma se kruto i neposredovano sabiraju slijepi opažaji i prazni pojmovi.“

Tu leži tajna neautentičnosti ljudskog života, individuuma i naroda; porijeklo onog zaludjivanja, koje je dobro došlo svakom šovinizmu i nacionalizmu, rasizmu. Tajna onog što je za Nietzschea normaliziranje vjerovanja, onih koji vjeruju u istinu, da je ona neovisna o svim ljudskim djelovanjima, mjerilima, potrebama? I da su, prema tome, svi ljudi dužni da priznaju tu istinu, tu *ne-perspektivističku ideju* istine. I da su dužni priznati da postoji samo jedan vid u kojemu svijest jeste, u kojemu su stvari *po sebi*, koji je mogao u nekim minulim fazama civilizacije biti koristan ili čak plodan.

Nietzsche je izrazio potrebu za "pluralitetom normi" (nach einer "Mehrzahl von Normen"), težnju ka nebu u "kojem jedan bog nije bio poricanje ili pogrda drugog boga" (in dem eine Gott nicht die Leugnung oder Lästerung des anderen Gottes war"). Ako pak u

¹⁴ M.Horkheimer, GSch, Bd.5, S.418.

¹⁵ M.Horkheimer, Ibid., S.232.

21.stoljeću čovječanstvo ima izvjesne izgleda da ustoliči *poliperspektivnost,istinu*, koja na puno jezika kazuje: "Der Mensch strebt nicht nach Glück; nur der Engländer tut das"(Götzendämmerung, Sprüche und Pfeile 12), - onda je Nietzsche bio veliki profeta.Iako je i ovaj iskaz u izvjesnom smislu ironičan, ili perspektivan: Čovjek ne teži sreći; to čine samo Englezi, kazuje on ironično.

Ono najviše čemu mi ljudi težimo može biti mnogostrukost slobodno izabranih načina života, što u USA posebno iskazuje Richard Rorty. Zacijelo, to nije slučajno: Rorty pouzdano zna da sloboda počiva na *pojmu poliperspektivne istine*, da se sloboda ne može nuditi ili nametati onim poslušnim.Trebalo je sačuvati sjećanje i na evropske emigrante,velike mislioce i umjetnike koji su u USA našli utočište od hordi nacional-socijalizma, od mutne pustoši Hitlera i Musolinija.U slučaju izgnanstva, i sam sam godinama provodio život u čitanju njihovih djela, prepiske, u duhu evropskih emigranata: Th.Manna, H.Manna, B.Brechta, Th.W.Adorna, G.Andersa, H.Marcusea, H.Hessea, M.Horkheimera i drugih intelektualaca jednako značajnih. Nisu umrli i tratili vrijeme u očajanju, i kada su bili prezreni i izgnani iz vlastite zemlje i vlastitog jezika,tradicije itd.

Ništa nije bilo umirujuće.Posebno kada ste u sjeni onih koji su ustali u sumrak uma i duha; koji su voljeli vidjeti bijeg a ne povratak. Ako ste izgnanik koji očekuje samo slobodu, povjerenje, onda ste osudjeni da vas strpaju u isti koš sa progoniteljima, ili da vas lišavaju vida, sluha, opipa, svjetlosti duha, da vam nude bijedu očajanja ili svakovrsne niskosti, nade, zraka, svakojakih dobrotvora.Ako ste dotučeni ili gotovo uništeni izdajom,

Tek ako imamo razumijevanje za sve, ako respektiramo da se unutar logike pojam posebnog ili partikularnog, događja kao puko vanjsko, kao ono što se supsumira,tada u društvu mora strepiti ono što predstavlja razliku kao razliku.Onda i sami nalikujemo konzervativnim skeptičarima. Moralni univerzalizam ironiziramo kao "moralne fantazije Svemoći"(tako Enzensberger u "Aussichten auf den Bürgerkrieg"). Biće da je to svijet kao labirint, kao silazak ideje jedinstva u stvarni svijet. Prošlost je neautentična, sadašnjost je neautentična.

Nauk povijesti je varljiv, jer su odnosi,konvencije, *dramaturgijski*: svaki je osudjen - već na slobodnom tržištu - da bude prijatelj ili neprijatelj.Sretni mir je tada puka fikcija ili uobraženje.Zlo - i zločin - se uzvisuje do principa, do otkupljenja. I istina je tada poslužila za krivotvorenje povijesti, onoga što se događjalo u njoj. Tu prestaje genijalna domišljatost. Svjetlost se pojavljuje kao krinka.Metafizika svjetla kao metafizika varalica, smjernih slugu, onih kojima su strane bile duhovitost, strpljivost slobode.Nekima je u tom haosu uskraćena frustracija i trauma. Da:to su zlosretni i opaki ljudi, koji krše i zakone Univerzuma. Pedanterija spojena sa neusporedivom mržnjom,samo je znak sumraka uma i čovječnosti.No, očekivati slobodu već je umirujuće djelovalo; s tim očekivanjem mi priznajemo da nismo uništeni, da se naše djelovanje u *smislu polifonosti i multikulturalizma* uzvisuje do otkupljenja; i ono tada dopijeva u povijest, koja nije samo evropska ili američka.Danas nam dostaje sretno prepoznavanje onog bio/filnog, kojemu pripada *mudrost tolerancije* - što kanda slijedi iz onog velikog u tradiciji klasičnih filozofija i klasičnih tragedija.Sudbina je u postmodernom svijetu komunikacija da tražimo to u pravo vrijeme, u "Echtzeit"(Fr.Nietzsche), u doba babilonske pomutnje jezika, tradicija, kultura, svjetonazora.

Poslije iskustava sa revolucijama, koje su uvijek, čini se, započinjale dobroćudno,sa idejama slobode i pravednosti, jednakosti,koje su uvjerljivi dokaz *monomanije jednog svjetonazora*, da je čovjek sveudilj poslušan, mi znamo za sreću

opažanja, za sreću nalaženja izgubljenog u pometnji povijesti ili sudbine ("tako zovemo beskrajno i stalno ispreplitanje tisuća najrazličitijih zbivanja", Jorge Luis, Borges). Stara Bosna je bila vjerodostojan dokaz da su ljudi u njoj čuvali vrijednosti multikulturalnog svijeta u kojem smo egzistirali, usred teških životnih obrata, prije svega, političkih. Sreća života nije u etno/kulturalnoj samoći, u očima zamagljenih od plača, u pismu koje je pravopisno cjepidlačenje duhovnosti. Ali u Evropi smo upoznali i licemjerstvo: *ono da je blagost carska odlika i da je bila beskrajna drskost kad bi je neki carev podanik pokušao primijeniti* (Borges).

XVII.

"Nihilizam", kraj ideologije, jedne ideologije

kao njezin beskraj/

"Niti zabranjeno praštanje ni preporučena okrutnost nisu se dospjeli iskazati" (Jorge Luis Borges)

Time što je došlo do *de-individualiziranja*, to potiranja ili potiskivanja posebnog u logici društva, do opiranja multikulturalizmu, do pomanjkanja obzirnosti prema subjektu, to, kao što je mislio Max Horkheimer, olakšava vladanje, *koloniziranje svijeta života* (Jürgen Habermas). Tu nisu potrebni oni koji su odvratno umješni u kroćenju. Manipulacija je u principu ljudskog obličja novovjekovnog uma. Kruh ravnodušnosti ili vino apsurdna?

*Die Gleichgültigkeit gegen Individuum, die in der Logik sich ausdrückt, zieht die Folgerung aus dem Wirtschaftsprozess...*¹⁶ „Ravnodušnost naspram individuumu, koji se izražava u logici, izvlači slijed/posljedice iz privrednog procesa...“

Jedna je druga stvarnost, u kojoj "onaj koji opaža nije više prisutan u procesu opažanja" (M. Horkheimer), preuzela mjesto one o kojoj se tako malo zna; čak se ne zna ni da je autentična. Drugim riječima: to bi mogla biti stvarnost u kojoj bi *etika bitka mogla "biti etika društva u kojem ljudi uz ljubav i kritiku jedni drugima pomažu u tome da među njima jača bude želja za istinom od želje za vlašću i probijanjem koja postoji u svakom ja"*.¹⁷

Erich Fromm (1900.-1980.) je smatrao da je "etika bitka" u ispravnosti života, mišljenja, djelovanja. Ona istinu traži u istinskosti ili autentičnosti. Što je onda neautentična svijest, koju analizira Kritička teorija? "*Unauthentisch ist das Bewusstsein, das bewusst nicht "in sich geht", weil es noch strategisch auf den Lügenvorteil setzt.*"¹⁸

Kritička teorija je, međutim, prije svega, ona koja je izražena u *Negativnoj dijalektici*, i sama predmet žestokih sporenja. Da bi mišljenje sebi osiguralo snagu i moralnu supstanciju, ono mora uočiti da i u Kritičkoj teoriji kritika *prosvjetiteljstva*, koje je postalo *mitologija* - također predstavlja *socijalni mithos* (Schnädelbach). Ona nije samo utopija spoznaje. Ili kritika "povijesti", "moderne", "prosvjetiteljstva", svega toga što je opterećeno teškim i preteškim negativnim konotacijama. Stoga dijalektika prosvjetiteljstva nije ništa drugo do "narrativno stvoren privid, koji ... sebi predočava, da govori o *kraju moderne, prosvjetiteljstva i uma*".¹⁹

¹⁶ M. Horkheimer, Ibid. S. 233.

¹⁷ P. Sloterdijk, Kritik der zynischen Vernunft, Bd. II, S. 555.

¹⁸ "Neautentična je ona svijest koja svjesno ne "ulazi u sebe" zato što još strategijski igra na kartu prednosti laži. (P. Sloterdijk, Ibid., S. 555)

¹⁹ Herbert Schnädelbach, "Die Aktualität der Dialektik der Aufklärung", U: Harry Kunneman/Hent de Vries (Ed.), *Die Aktualität der "Dialektik der Aufklärung"*, Frankfurt am Main/new York 1988, S. 25.

Prije no što se pobliže udje u aporetičnost "Dijalektike prosvjetiteljstva", nakon više od pola stoljeća novog povijesnog iskustva, mora još više biti kazano :"*Dijalektika prosvjetiteljstva* mora proći put natrag od *filozofije povijesti do teorije društva*."²⁰ Radi se o tome da moramo otkriti lažno racionaliziranje kao onaj proces koji "je u okvirima uvjeta koji se mogu identificirati".Ali se ne mora tumačiti kao "neizbježna kulturna sudbina". Tu se,medjutim, susrećemo sa dijagnozama i prognozama tipa: "Ako se političke i ekonomske formacije moći ne kontroliraju demokratskim instrumentima kontrole moći, *tada* bismo imali slijedeće negativne posljedice...".Samo koloniziranje svijeta života, kako ga iskazuje J.Habermas u djelu *Theorie des kommunikativen Handelns*(Frankfurt am Main 1981,Bd.I,II).

Druga grupa dokaza i kritika osnažuje izuzetnu aktuelnost pitanja kao što su pitanja o korelaciji *individualiziranja* i *gubitka identiteta*, o kulturnoj industriji i zavodjenju masa, odnosno mistificiranja socijalnih odnosa u korist sustava moći, onih koji posjeduju moć.Drugo, Schnädelbach,uostalom kao i Habermas, osnažuje izvjesne ideje *Dijalektike prosvjetiteljstva*; *to su one koje nisu opterećujuće i škodljive za nastavljanje ili transformaciju tradicije Kritičke teorije društva*. Da li je to opasno pojednostavljivanje? Valja tek pokazati kako kod Horkheimera i Adorna - sa stanovišta *common-sense-reakcija* - nalazimo svojevrzne totalizirajuće ideje o gospodarenju prirodom i kulturnu industriju.One zahtijevaju sabranije pitanje koje se postavlja u kritičkoj literaturi: *Je li moguće zamisliti dobru, benignu formu gospodarenja prirodom?* Ili to nije moguće? Je li moguće kritičko mišljenje,osobna sloboda, slobodna volja, autonomija subjekta, u medijskoj imperiji, u rijeci informacija, zabava i filmova, koji su nam tako bliski i privlačni? U medijskom Rimskom carstvu u kojem čovjek ne može razumijevati i misliti, čitati tekst, u vlastitoj režiji? Je li to puka utopija? Je li to sabrana pamet?

Što nam još znači rezignirana pobuna, nemirenje, kritika? Da li je moguće da živimo sa *melanholičnom spoznajom* "*da su sve mesije oduvijek bile lažne*", da je forsiranje velikog cilja, velike priče ili principa jedinstva, odviše skupo plaćeno? Tako je malo onih koji bi se bez ustezanja priklonili pesimizmu Adornove i Horkheimerove negativne dijalektike. Znana je priča o Odiseju (Odysseus) koji je postao zatočenikom. Korisno je prisjetiti se teze o "lažnom društvu", o tome da se individuumu u modernom društvu otvaraju dva puta: Ili on istrajava na Odisejevom putu samo prividnog prosvjetiteljstva;i čini to - *mazohistički*;- potpuno otudjen od svoje individualnosti, u usamljenosti postvarenog svijeta posredstvom moderne znanosti i kapitala.Bit tog svijeta se skriva posredstvom medijske imperije,demagogije ili giganske zabavne industrije.Ili pak, drugo, nelagoda u ovom usamljivanju, deindividualiziranju i rasapu jezika i mišljenja,u postvarenju,odvodi čovjeka u armiju *fašističke ideologije*.Uostalom, već mi znamo i za nacističku medicinu.Znano je odavno da se u oba slučaja prosvjetiteljstvo pretvorilo u samostvorenu mitologiju, " u kojoj čovjek nije manje neslobodan nego u mythosu kojemu je htio umaći".Medijska poruka je utvarni Bog. Svaka ideologija dakako ima svoje pristaše. Smjernost je prekrila slobodu.

U perspektivi *Dijalektike prosvjetiteljstva* susrećemo *totalizirajuću formu kritike* primijenjenu na klasično područje spoznaje da bi se " uspostavila na totalitarno postalom društvu"(J.Habermas)²¹ Time ulazimo u trag funkciji uma: trijumf formalističkog uma.U

²⁰ " *Die Dialektik der Aufklärung* muss den Rückweg von der *Geschichtsphilosophie zur Gesellschaftstheorie*."(H. Schnädelbach,Ibid.,S. 27)

²¹ "*DieVerschlingung von Mythos und Aufklärung : Horkheimer und Adorno*",u:Der philosophische Diskurs der Moderne, Frankfurt am Main 1985,S.135 i dalje.

znanosti se um reducira; potpuno se priklonio logičkom pozitivizmu. Znanost čini "mišljenje stvarju, orudjem" i reducira um na instrumentalnu upotrebljivost. Potom: formalistički um koji u moderni, o doba odbjeglih bogova (M. Heidegger), u eri *ot-čaravanja* svijeta (Max Weber), *ot-čaravanja i Zapada i Istoka*, mišljenje "dominira nad pravom i moralom; on, formalistički um, ispražnjava svaki moralni sadržaj. I nije više u stanju da motivira moralno djelovanje. I konačno, estetsko iskustvo i umjetnost se pervertiraju, pretvaraju u industriju zabave, u kojoj, to je sada nit-vodilja ovog dokazivanja, više ne dolazi do izraza nužno sustajanje strastvenog napora oko identiteta, kojemu se potpuno priklanja autentično umjetničko djelo.

Horkheimer i Adorno su - deificirali sklop zasjenjenosti, zaslijepljenosti, i nisu mogli vjerovati u moć javnog diskursa, demokratske javnosti. Ona danas, međutim, predstavlja oazu, zaštitu od fetiša totalne manipulacije. Oni su željeli da umaknu toj moći. Ethos zajedničkog života, povrh svake prinude, pretpostavlja stav da je svaka državna tvorevina, po neizbježnoj logici, upravljena upravo na integracione moći zajedničke *političke kulture* koja ne dopušta teško i zlokobno segmentiranje, kao što to čini nacionalizam ili rasizam. Jasno je stoga da je u okviru sistema odnosa pravno/državnom formom zajedničkog života jednog multikulturalnog društva *isključeno* dvoje: a) pravno neutraliziranje sukoba vrijednosti i b) *privilegiranje aspekata pravednosti*.

Duh tolerancije/Demokratski liberalizam

Danas pak vjerujemo u demokratsku pravnu državu, koja je *per definitionem* ona koja zahtijeva pluralizam, svjetonazorni. Duh tolerancije, kojeg prizivamo i čuvamo i u izrazito demokratskim društvima, zahtijeva očekivanje principijelo mogućeg sporazumijevanja, uzajamno respektiranje, recipročnu brižnost (J. Habermas). U jednom, čini se, dubljem smislu mi moramo sebi razjasniti sve bitne kognitivne uvjete koji moraju biti ispunjeni da bi se na *uman* način mogla zahtijevati *tolerancija*. U umnim raspravama - podsjećam na J. Habermasa - analiziramo što to znači uzajamno toleriranje formi života, životnih ili kulturnih stilova, svjetonazora, koji uzajamno znače egzistencijalno zahtijevanje. Tolerancija - koja je čini se *modus vivendi koegzistencije* i integriteta multikulturalizma ili životnih formi - ne može opstati samo u formi normativnog apela. *Tolerancija zahtijeva normativno opravdanje; mogućnost da se izdrže egzistencijalno značajne diferencije u životnim formama, religijama, etičko/političkim sustavima. Pripadnici disonantnih životnih formi svagda traže u tome osnovu za kooperaciju.*

"Dieser Pluralismus lässt sich als ein Substrat verstehen, auf das Erfahrungen einwirken, wobei deren Aussagekraft nicht von vornherein nivelliert oder neutralisiert wird. Das heisst zwar nicht, dass Manipulation durch die Medien ausgeschlossen ist, sondern besagt bloss, dass die diesen Pluralismus widerspiegelnde Vielfalt im Medienangebot (Information, reine Unterhaltung, pulp und soap, kritische Dokumentar- und Spielfilme) eine Kontrastwirkung entfalten kann, welche die Zuschauer für Erfahrungen des Neuen, Unvorhergesehenen und sogar der Ungerechtigkeit sensibilisiert."²²

"Ovaj se pluralizam može razumjeti kao supstrat da se djeluje na iskustva, čija se moć iskaza ne nivelira unaprijed ili pak neutralizira. To ne znači da je isključena manipulacija medijima, već označava naprosto to da mnoštvo medijskih ponuda u

²² Bert van den Brink, "Gesellschaftstheorie und Übertreibungskunst. Für eine alternative Leseart der "Dialektik der Aufklärung".

kojima se ogledava ovaj pluralizam (informacija, čista zabava, pulp i soap, kritički dokumentarni igrani filmovi) može razviti jedno kontrastno djelovanje, koje senzibilizira gledaoce za iskustva novoga, nepredvidljivog i čak nepravednog."

Utoliko dolazi do izraza ono što je u *Dijalektici prosvjetiteljstva* u sjeni, u sjeni ideje o totalnom zaslijepljujućem, zatamnjujućem sklopu. On je u sjeni metafizike i trijumfa principa identiteta kojemu je svojstvena mitska stega. To je, reklo bi se, ono preuveličavanje za kojeg je opravdano reći:

"Das Geheimnis des grossen Kunstwerks ist die Übertreibung (...), das Geheimnis des grossen Philosophierens ist es auch, die Übertreibungskunst ist überhaupt das Geistesgeheimnis."²³

Postoje zbiljska iskustva javnog argumentativnog diskursa, demokratske javnosti, koja dovode u pitanje *Dijalektiku prosvjetiteljstva* kao novi socijalni mythos. To dolazi do izraza - u otvorenosti za novo, za *odvažnost istine*, za *kritiku suvremene kulturne industrije*. Kritički žurnalizam - jezik, mišljenje, stil - je izraženiji no što je bio u prošlosti, tridesetih ili četrdesetih godina minulog stoljeća kada je i nastala *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Znano je odavno da je u filmskoj industriji otvoren proces kritičkih djela o moderni, o Vijetnamskom ratu, na primjer, (*Apocalypse Now*, *Platoon*, *Full Metal Jacket*). Ti filmovi svjedoče o kritičkoj i polemičkoj tradiciji u filmu. Ona odgovara novim, kritičkim tendencijama i interesima u modernom društvu, unatoč komercijalizmu. Na području teorije odavno je u sjeni državna ideologija, prije svega, u nekadanjem istočnom bloku. Otvaraju se horizonti nade, moguće perspektive u javnom diskursu, u društvenim i kulturnim raspravama, koje nosi, izgleda, u "jednakoj mjeri *pragmatička* kao i *pluralistička ćudorednost*". To je ona ćudorednost koja je sposobna, povrh Kritičke teorije i negativne dijalektike, da raspozna, otvori, stvori pluralitet perspektiva, da im naznači mjesto i vrijeme.

XVIII.

*Intuicionizam u etici/ Argumentativna lucidnost
Pravo i moral/*

U okviru uvjeta postmetafizičkog mišljenja ne postoje alternative multikulturalnom građanstvu. "Proceduralism may (only) be acceptable in the context of contestable substantive may." Um koji nas održava?

Zato je *pragmatička* i ujedno *pluralistička ćudorednost* horizont nove nade; ne samo u Evropi nego u cijelom svijetu. Ona je relativno imuna u odnosu na totalnu moć instrumentalnog i formaliziranog uma. Time je mitiziranje paranoidnih struktura u modernom društvu relativirano; nije potpuno otklonjeno. Posebno je doveden u pitanje sustav personalnih osjetljivosti kritike danas gigantske kulturne industrije: od Japana, Kine, Indije do Evrope, USA, Južne Amerike. Radi se o tome da ta kritika još uvijek u sebi nosi nešto istinito, istinski uznemirujuće i značajno. U konzumentskom društvu kulturna industrija je potreba, industrija zabave, vrtnja uvijek jednagog. Ljudi iskazuju svoju želju za podražajem osjetila; ali prijeti da će iščeznuti ona zbiljska senzibilnost duha i tijela za nepodnošljivo, za nepravedne preference, za unutarnje protivrječnosti u suvremenosti liberalno-demokratske "slobode".

²³ "Tajna velikog umjetničkog djela jest pretjerivanje (...), tajna velikog filozofiranja je to takodjer, umjetnost pretjerivanja je uopće je tajna duha." Thomas Bernhard, *Auslöschung*, Frankfurt am Main, 1986, S.612.

Vjerujem da je moguće na drukčiji način o tome prosudjivati i sa stanovišta kritički rekonstruiranog prosvjetiteljstva koji bi sabrano napustio retoriku iluzionizma, retoričku nadu da je uvijek u pravu, da on predstavlja napredak znanja, mira i slobode. On ne izlazi iz polemičkih disciplina; vičan je diskursu, prijeporu, koji uvijek treba da bude na putu iskustva istine. Time smo postali bliski sumnji i zdvajanju kao vlastitoj domovini. Dakle, mi se već susrećemo sa nevoljama ere u kojoj živimo; u kojoj su vrijednosti, ono najviše u ljudskom životu, preferencije koje nismo u stanju racionalno utemeljiti. I još uvijek imamo staroevropski, metafizički ili empfatički pojam o umjetnosti i kulturi, kao što su ga imali Platon, Nietzsche, Heidegger ili Adorno. Je li legitimno i dalje čuvati i braniti ovaj pojam umjetnosti i kulture?

Svijet je postao bezočno pragmatičan. Kako je moguće braniti bitno mišljenje (M. Heidegger), koje je različito od znanosti i znanstvenog dokazivanja, kad je posvuda retoričko, gramatičko, tašto nadmetanje? Čujemo repliku: "Ja potpuno drukčije mislim", koja je kraj moguće zanimljive ili plodne diskusije. Pogrešno čitamo klasična djela literature i filozofije. Kulturna industrija, sada već planetarna, sa svojom logikom, zahtijeva pogubno niveliranje svega, niveliranje između filozofije i pukog časkanja, između visoke i pop-kulture, umjetnosti i zabave. I u tom procesu niveliranja - koji je bitna značajka zapadno-planetarne civilizacije - mi demisioniramo kao slobodni individuumi, opraštamo se od suda o kvalitetu.

U nama raste strah, slutnje užasa da će nekome - pojedincu, grupi, "naciji" etc. - koji žudi za moćima, ipak, uspjeti da monopolizira medije ili njihov značajan dio; i da će ga staviti u funkciju jednog totalitarnog projekta. U ovom dijelu Evrope katastrofa je stekla "apsolutno znanje", u biti katastrofilno. Sa genijalnim radikalizmom Horkheimer i Adorno su u *Dijalektici prosvjetiteljstva* anticipirali pervertirane forma života u okviru kulturne industrije: *zavodjenje masa, artikuliranje agresivnih tokova grupa i nacija, dospijevanje na javnu scenu destruktivnih fantazija i predstava, prinudnih bolesti.*²⁴

Zaista, ova dva mislioca su bili profeti; u eri kulturne industrije, elektronske civilizacije, čini se da je svako iskustvo "novog" bilo potpuno isključeno; kao i mogućnost otpora. i tako je u načelu otvoren put totalitarnom mišljenju ili totalitarnoj političkoj ideologiji. Zasluga je Kritičke teorije, i one koja je u znaku rehabilitiranja kognitivnog kinizma i kritike ciničnog uma, što je otkrila da racionalnost koja je u službi polemičkog subjekta, funkcionalnog svijeta, i nije više umna. Bilo je pretjerano usmjeravanje na ono što se gubi, na zlo, a ne na dobro, na umno. Na sceni su strah i strepnja, razočaranje ili rezignacija, mučnina, U ovom pejzažu pesimistične filozofije kulture i kritike mogao je da se nastani egzistencijalizam, poslije Drugog svjetskog rata.

A um? Čemu um u povijesti?

Vernunft, die uns erhält, ohne uns zu erweitern, war bereits keine. So kann reife Rationalität dem "dialektischen" Werden nicht entgehen. Am Ende muss das strengste Denken über sich als blosses Denken eines Subjekts hinaus. Ob wir dabei

²⁴ I tada: övjev ek öini ono üto se öini:

Zu dieser "Güte" gehört freilich, dass er zuweilen für seinen Gott, für seinen Herrn, für eine Idee zu rauben, zu morden, zu schänden und zu zerstören bereit ist. Durch einen spezifischen seelischen prozess wird dieser Widerspruch aufgehoben: den Gehorsam. Er ist unbedingtes Vollzugsorgan der Anpassung. Das Kriterium der menschlichen Güte wäre demnach der Gehorsam, passive Anpassung. Das Faktum ist: Weisheitslehren, die das Zerstörerische denkend zulassen (ohne es als Sünde zu verdammen), die es durch Einsicht, Wissen, Leiden überhaupt wollen - in einer Überwindung der *natura humana* - haben sich nirgendwo in der Welt als soziale Organisationsprinzipien durchsetzen können.

Alexander Mitscherlich, *Die idee des Friedens und die menschliche Aggressivität*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 17. Aufl. 1993, S. 79-80.

*bewusstseinsphilosophisch auf Selbstreflexion; sprachphilosophisch auf "kommunikatives Handeln"; meta-religiös auf meditative Verschmelzung; oder ästhetisch auf spielerische Transzendenz setzen: die Entscheidung hierüber wird eine vernünftige, das heisst physiognomisch-sympathetische Vernunft den Neigungen unserer Körper zwanglos ablauschen.*²⁵

Ovdje spoznajemo tragove totalizirajuće postavke u *Dijalektici prosvjetiteljstva*. Duboki smisao ovog djela je višestruk; on zna za put kako se naš identitet može osloboditi: ne njegovim mahnitanjem, nego njegovom komunikacijom sa drugim u njegovoj drugotnosti. Ali u njemu raskrivamo i lažni identitet; to je onaj koji je svagda jednak, koji je razmjenljiv. To je apstraktni identitet: ispražnjen od ethosa jednokratnog, jedinstvenog i egzistencijalno-neponovljivog zajedničkog života. *Dijalektika prosvjetiteljstva* kazuje: *ja sam izgubio vlastitu svijest*, ja ne stječem iskustvo "dublje istine o sebi samome" ("Ich erfahre keine tiefere Wahrheit über mich selbst,..").

Susrećemo posustalo, nedovršeno prosvjetiteljstvo. To znači priznati sustajanje identiteta, moralnog suda o razlikovanju dobra i zla, savjesti kao njegovog organona. Bert van den Brink podsjeća na roman *American Psycho* (Bret Easton Ellis) i na mučninu koju izaziva, i na prve i posljednje riječi: *Abandon all hope ye who enter here; (i) This is not an exit. U American Psycho* čovjeku nedostaje onaj duboki sloj života i duha; povijest oskudijeva u događanju: to je povijest bez povijesti, njen kraj. Čovjek koji je lišen fiziognomijsko-simpatetičnog uma ili "ljudskosti", predstavlja stalnu opasnost za sebe i druge. *Angst vor dem anderen und vor uns selbst. Strah od drugih i strah od nas samih*. Strašno je i to što on više ničim ne šokira. U ovoj unutarljivoj i vanjskoj praznini individuum koji to nije nema svijest o dobru i zlu. Kaže se: on je "nitko".

Tek u moderni se život toliko pervertirao. Zaboravlja se i to koje mogućnosti život pramašuje u razvijenom urbanom i industrijskom svijetu. Nema ničeg novog u ovim dokazima, prije svega, nihilističkim: "Subjekt u društvu nastaje od tisuću velikih malih ograničenja, poricanja, definicija, objava neprijateljstva, ometanja i tuđih odredjenja koja srastaju u njegov "identitet". To napadati znači neprestano u sebi to puštati da raste."²⁶ U modernom društvu - ko ne raspolaže moćima ili novcem, za Wall-Street-Boy takodjer nema nikakva prava; on je mrtvi društveni objekt, savršeno djelo manipulacije i za svaku manipulaciju koja je vječno vraćanje jednakog, datog.

U tom društvu potiskujemo razlikovanje između datog i mogućeg; sam Ellis se u *American Psycho* služi sredstvom radikalnog pretjerivanja, "da bi se sretno egzistiranje u svijetu strahota" raskrilo kao iluzija. Misao je zapanjujuća. Kako je moguće izići iz ovog svijeta užasa, kojeg je Franc Kafka dobro opisao? Bert van den Brink pominje ovaj roman i ovu vrstu literature kao dokaz protiv Horkheimerove i Adornove teze o kulturnoj industriji, o "paušalnom potvrđivanju datog".²⁷ Publika, napose ona obrazovana, koja

²⁵ Peter Sloterdijk, *Ibid.*, S. 695-696. "Um koji nas održava a da nas ne proširuje, to već nije bio. Tako zrele racionalnosti ne može da izmakne "dijalektičkom" postojanju. Na kraju najstrožije mišljenja mora povrh sebe kao puko mišljenje jednog subjekta. Da li se mi pri tome sa stanovišta filozofije svijesti kladimo na samorefleksiju; sa stanovišta filozofije jezika na "komunikativno djelovanje"; sa stanovišta meta-religije na meditativno stapanje; ili sa estetičkog stanovišta na transcendenciju igrača; odluku o tome će bez prinude donijeti jedan umni, to znači fiziognomističko-simpatetički um osluškujući sklonosti naših tijela."

²⁶ Es (das "Subjekt") entsteht, in Gesellschaft, aus den Tausenden von grossen und kleinen Begrenzungen, Verneinungen, Definitionen, Anfeindungen, Hemmungen und Fremdbestimmungen, die zu seiner "Identität" zusammenwachsen. Es angreifen heisst, es immer weiter in sich treiben." P. Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, Bd. II, Frankfurt am Main 1983, S. 694.

²⁷ "...dieser Roman stellt das Gegebene - die heilige Welt des wirtschaftlichen Erfolgs und des persönlichen Ruhms an der Wall Street - radikal in Frage und bricht den Verblendungszusammenhang einen Spalt breit auf. Es leistet zwar, so versteht sich, keinen Umsturz des Gegebenen; es kann lediglich den Leser in seiner

čita suvremene romane, na primjer, u društvu, unutar posredujuće sfere građanske i demokratske javnosti, nije unaprijed izgubljena u sklopu zasjenjivanja, i ona raspolaze izvjesnim moćima: opažanja i hermeneutičkog razumijevanja. Onaj princip zasjenjivanja, kojeg *Negativna dijalektika* apsolutizira, nije svemoćan. Sudbina ovog sustava suđenja nalikuje na sudbinu suvremenog romana sa pretjeranom moći uobrazilje. Ona - kao što posvjedočuje novo hermeneutičko iskustvo - igra značajnu ulogu u *senzibiliziranju* osoba, "senzibiliziranje koje može biti vodeće za njihovo iskustvo kao i za njihovo djelovanje". Ta se ideja podudara sa postavkama jednog od najznačajnijih američkih dekonstruktivista. To je Geoffrey Hartman.²⁸

Bert van den Brink²⁹ je tu strategiju pretjerivanja i senzibiliziranja otkrio i u djelu *Dijalektici prosvjetiteljstva*, koje je raskrilo tamnu stranu svjetla-prosvjetiteljstva, kulta kulture i znanja, i njegovo pretvaranje u svoju suprotnost: u mitologiju. I *Dijalektika prosvjetiteljstva* je takodjer uspjela da se više od pola stoljeća stavlja pred društvo kao ogledalo: kao ogledalo koje senzibilizira naš duh i naš um. Izuzetno je značajan i način kako su Horkheimer i Adorno razumjeli da saopćavaju svoju poruku u boci koja se baca u more, sa neizvjesnošću hoće li naći adresata, nekoga ko će u njoj znati naći poruku za sebe, ne onu manipulativnu poruku u medijskoj imperiji.³⁰ Vladajući diskurs čini sebe svemoćnim. Dobro i zlo se događaju kao moći datog, kao egzistencije.

Ono što Horkheimer i Adorno kazuju - danas u svijetu pluralističke publike i javnosti - jeste neutješan krik uma, jeste šutnja bola, jeste opiranje omamljivanju lažnog svijeta; oni izražavaju nadu moderne i post-moderne, ma koliko slabašne, da ljudska *pustoš nije sudbina*, da bi se zlo iz svijeta moglo za svagda istjerati, iz ove teške i ljepljive pustoši. *Pust i razoren svijet*, unatoč neizmjernom napretku znanosti i tehnike, zapadno-planetarne civilizacije, ovim misliocima nije pogodovao. Nije ih pokolebao neuspjeh socijalizma u kojemu su, s pravom, prepoznali ideologiju totalitarnog.

XIX.

Moralna odvažnost i ispravnost

*"Soba u dnu bila je puna osoba koje su
ga slavile i ponavljale mu da nema tako
mudrog teologa kao što je on. To mu je obožavanje
godilo, ali kako poneka od tih osoba nije imala
lica, a druge su sličile mrtvacima, stao ih je prezirati*

Vermutung bestärken, dass bestimmte hochgeschätzte Formen gesellschaftlicher Reüssierens perverse und entfremdete Züge aufweisen. Nicht etwa durch Argumentation oder durch eine empirisch informierte, schl+ssige Deutung des Gegebenen, sondern indem es mit Hilfe einer Strategie der Übertreibung auf die Existenz des grauens im Herzen der westlichen Gesellschaft *hinweist*, erfüllt es eine kritische Funktion für einen Teil des pluralistischen Publikums in heutigen Gesellschaften."

²⁸ Geoffrey Hartman, *Das beredte Schweigen der Literatur*. Über das Unbehagen an der Kultur; aus dem Englischen von Frank Jakubzik; suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 2000.

²⁹ U eseju *Gesellschaftstheorie und Übertreibungskunst. Sinn und Form. Sa zanimljivim tematskim blokom "Dialektik der Aufklärung" - Glanz und Elend eines Buches*. Povodom polustoljetnog djelovanja *Dialektik der Aufklärung* U nas je to izuzetno uspjelo prevela Nadežda Čačinović u filozofskoj biblioteci "Logos" u Sarajevu, drugo izdanje "Veselin Masleša" i "Svjetlost") 1989, urednik Abdulah Šarčević.

³⁰ "Weil sie (Autoren) nämlich, trotz der erschütternden Erfahrung der Machtlosigkeit linker Intellektueller nicht *aufgeben*, sondern mittels einer radikalierenden und mystifizierenden Übertreibung die theoretische Ohnmacht sowie die soziale und politische Hölle, in der sich die Autoren befanden, *sichtbar machen*, und eben dadurch - besonders durch die Reaktionen, die das Buch in anderen hervorruft - letzten Endes erträglicher." Sinn und Form.

*kloniti ih se. Tada odluči da napiše pohvalu milosrđu
ali bi ispisane stranice sutradan osvanule čiste. To mu
se događalo, jer ih je pisao bez uvjerenja."*

Jorge Luis Borges, Et cetera

Preostaje nam dakle konfrontiranje sa dobrim i zlim, sa ljubavlju i mržnjom, danas nacionalistički monolitnom. Time osnažujemo pluralističku čudorenost, koja otvara *intuicionizam* za polje kreativnosti, uvodimo "supstancijalno sadržajni pluralizam": s onu stranu jezika koji je postao apologetskim, koji je time već korumpiran. Dijalektički mislioci znaju da nada šapuće i beznadje; da su konzekvencije suočavanja sa dobrim i zlim neizvjesne i neočekivane, ovisne o kontingenciji. Oni kazuju: " - Zar ne možeš prikazati i dobre strane i objaviti ljubav kao princip umjesto beskonačne gorčine! - Postoji samo jedan izraz za istinu: misao koja nije čine nepravdu. Ukoliko isticanje dobrih strana nije dokinuto u negativnoj cjelini, ono veliča svoju suprotnost: nasilje. Riječima mogu intrigirati, propagirati, sugerirati, to je potez kojim su kao sve djelovanje zapletene u zbilju, a laž shvaća samo kao potez. (...) U svojem bezimenu strahu laž može i hoće vidjeti samo ono što i sama jest. Ono što ulazi u njezin medij, jezik kao puki instrument, postaje identično s njome kao što se to događa u tami... ipak dobrota moći ne sija u laži, nego jedino u tvrdoći misli protiv moći."³¹

Ako je ovo prizivanje sunca, to kazivanje istine: misao koja dovodi u pitanje nepravdu, tlačenje ne samo ono neposredno nego i ono posredno, duhovno, kulturno, onda ono nije idolopoklonstvo. Dijalektičari, Max Horkheimer i Theodor Adorno, se ne pitaju za *istinu* u *povijesti* i *vremenu*, oni se pitaju za *povijest* i *vrijeme* - u *istini*. To je već za nas prizivanje Platona i njegove filozofije u kontekstu moderne i njenog nihilizma.

Ta ideja unosi duh *istine o istini* i laži u povijesti filozofije. Time ponavljamo nenapisanu knjigu. S onu stranu prolaznosti retoričkih pohvala filozofiji i idealizmu, onih jasnoća koje su oskudica, s ovu stranu nejasnoća i tajni koje su bogatstvo i nada u iskustvu mišljenja. - Filozofija ne teče pravolinski, to je poznato još od Platona. Ne godi joj obožavanje, idolopoklonstvo. Ne impresionira je ni čudesna prepredenost ljudi, institucija čije su skrivene moći neopisive i koje ne zahtijevaju opravdanje putem vjere ili argumentativne oštroomnosti. Filozofiji je stran jezik oholosti, strašne jeze, oskudnosti, jezik posljednjih istina. Ona je istraživanje stvarnosti, a ne tašto nadmetanje filozofa, koje je povod radoljubnim zdravicama i pohvalama, koje odišu nerazumijevanjem. Na žalost, vrlo se teško može preduhitriti taština onih koji uobražavaju da su dosegli *istinu istine*.

Tašto je svakako kazivati o nadi moderne da bi se moglo zlo otkloniti za sva vremena. Tašto je govoriti o onome što nije podložno dokazivanjima, ni onim nihilističkim. Ali nema nijedne riječi koja već nije iskusila moć taštine. Moguće je pak

³¹ "- Kannst du nicht die guten Seiten darlegen und die Liebe als Prinzip verkündigen anstatt der endlosen Bitterkeit! - Es gibt nur einen Azsdruck für die Wahrheit: den Gedanken, der das Unrecht verneint. Ist das Beharren auf den guten Seitenn nicht im negativen Ganzen aufgehoben, so verklärt es ihr eigenes Gegenteil: Gewalt. Ich kann mit Worten intrigieren, propagieren, suggerieren, das ist der Zug, druch den sie verstrickt sind wie alles Tun in der Wirklichkeit, und dieser ist es, den die Lüge einzig versteht. Sie insinuiert, dass auch der Widerspruch gegen das Bestehende im Dienst heraufdämmernder Gewalten, konkurrierender Bürokratien und Gewalthaber erfolgt. In ihrer namenlosen Angst kann und will sie nur sehen, was sie selber. Was in ihr Medium, die Sprache als blosses Instrument, eingeht, wird mit der Lüge identisch wie die Dinge untereinander in der Finsternis. Aber so wahr es ist, dass es kein Wort gibt, dessen die Lüge sich ausschliesslich nicht bedienen könnte, so leuchtet nicht durch sie, sondern einzig in der Härte des Gedankens gegen die Macht auch deren Güte noch auf." (Max Horkheimer/Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente u: M. Horkheimer, Gesammelte Schriften, Bd. 5, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1983, S. 249-250.*

reći za Voltairea ono što su rekli Horkheimer i Adorno: "Tvoj je um jednostran, šapuće jednostrani um, ti si nepravedan prema moći. Ti si patetično, plačljivo, sarkastično, bučno rastrubio po svijetu sramotu tiranije; tajiš, međutim, ono dobro što je stvorila moć. To dobro nikada ne bi moglo egzistirati bez sigurnosti koju samo moć uspostavlja. Ljubav i život su se igrali pod okriljem moći, tu je i tvoja vlastita sreća istrgnuta neprijateljskoj prirodi. - To što navodi apologetika ujedno je i neistinito i istinito.

Personalna senzibilnost

Radikalizirano pretjerivanje je svakako na djelu; ono je reakcija na potresno iskustvo otuđenja, lišenosti moći, u konfrontaciji sa dobrim i zlim, sa manipulativno-racionalnim svijetom u kojem dolazi do iščezavanja subjekta ili do njegove identifikacije sa naoružanjem u "lažnom društvu". Dijalektički mislioci su skrenuli s puta pozitivističke deskripcije datog; re-mitiziranjem modernog iskustva sa stanovišta povezanosti individualiziranja i gubitka identiteta, iskustva razaranja ljudskih odnosa, i pojma univerzalnosti i pojma partikularnosti; dakle, sa stanovišta specifične tragične filozofije života i povijesti. Svojom personalnom senzibilnošću - "*ispleli su uže od pijeska*" (Jorge Luis Borges), - koja je došla do izraza u *Dijalektici prosvjetiteljstva; i tu su senzibilnost uzeli ozbiljno u svojim teoretskim i istraživačkim projektima*.

Izgovoriti ovo ujedno znači znati da je nova Kriitička teorija, srednja i nova, usvojila dijalektiku prosvjetiteljstva kao izraz vremena, povijesnog iskustva u 20. stoljeću. *Dijalektika prosvjetiteljstva* unosi duh traženja istine i opiranja nepravednosti, laži i masovnoj psihozi, raskošnim izdanjima fašizma, nacionalsocijalizma i totalitarizma. Ona nije otklonila čudjenje ili očajavanje koje je izvor filozofijskog mišljenja. Ne bismo mogli jednostavno reći ono što kazuje Jorge Luis Borges: "*Historija, mati istine: misao je zapanjujuća... Povijesna istina... nije ono što se dogodilo; ona je ono što sudimo da se dogodilo. Završne riječi - primjer i učiteljica sadašnjosti, savjetnica budućnosti - bezočno su pragmatične.*"³²

Historija jeste ono što sudimo da se dogodilo; stoga je ona projekcija pobjedničkog subjekta, njegove mitologije, fantazije pobjednika, čak i u znanostima o čovjeku. Ako je ona povijest uma, svjetla, kao što misli Hegel, onda je ona um u povijesti, umnost, sloboda, pravednost; ali je ona ujedno rat, povreda, svakovrsno nasilje, prevladavanje i samo/prevladavanje, svjesna i nesvjesna perfidija, laž i opakost, cinična bestijalnost u moderni, pejzaž ruševina u svijetu i duhu, potiskivanje jedne kulture drugom, drugom religijom itd. Svaka strana se u sukobu razumijevala kao apsolutna istina, kao svijest obdarena apsolutnom istinom. Svaka viša forma uma ili duha - u Hegelovom smislu - nadvladava onu nižu, prethodnu, okončava njenu sudbinu, na primjer, povijest Kine, Indije, Perzije etc. Istina, pri tome viša forma duha - a najviša je kršćanska - se pojavljuje kao kralj vremena, unutarnjeg opažanja, kao umijeće prizivanja svega velikog u povijesti, svega što se survalo u dubinu događanja, povrh straha i ludila, krvnika s mačem pravde.

XX.

*Varljivi tonovi uma/ Cinično afirmiranje
i priznavanje građanske proze svijeta/
Kritika moderne i njezin značaj za*

³² Jorge Luis Borges, Sabrana djela/ Aleph/ Druga istraživanja, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 156.

*kritiku negativnih potencijala prosvjetiteljstva/
Univerzalizam moćnih*

*"Današnja atraktivnost Nietzschea očito leži u ovom
čudu ambivalencije, jednom mišljenju između
cinizma i kritike."(Kenichi Mishima; profesor
socijalne filozofije na Univerzitetu Osaka/Japan)*

Kritička teorija, kao i filozofska hermeneutika, međutim, izražavaju svijest o *iskustvu razaranja*; o povijesti koja je *izmakla istini, slobodi i pravednosti*. Kao politička filozofija, kao izraz vremena u kojemu se ona pojavljuje, ona seže dublje; time što do pojma dovodi tragični pojam iskustva, tragični pojam života i povijesti. Njoj svojstvena kritika, koja se ne može svesti na izražavanje ili pak poricanje liberalno/ironičnih intuicija, čini je senzibilnom u odnosu na iščezavanje pojma slobode i pravednosti, prema jednom njenom pravom cilju: da dovede do pojma, do teorijskog jezika iskustvo, do teorije "koja svoj kriterijum legitimacije nalazi u iskustvu individuumu koji pati" (Bert van den Brink).

No, u dubini *Negativna dijalektika* želi da se oslobodi metafizike. Ona i sama brani jedan *odredjeni* pojam istine, slobode i pravednosti; i time, dakako, može da frustrira predstave o pravednosti i slobodi "drugih". Volja za očuvanjem vlastitih ideja pokazuje da ih Kritička teorija izvodi iz staroevropskih metafizika koje dovodi u pitanje; iz idealiziranih predstava. Opasnost je dvostruka: prvo, da ovim ponašanjem zapadne u izvjesnu aroganciju; drugo, da na nepopravljiv način "izgubi odnos prema *konkretnim* iskustvima prava i neprava".³³ Kao teorija ona tada postupa u smislu negativne dijalektike: pravednost i sloboda su pojmovi koji se mogu definirati, uvesti na put procedure. Time se kazuje: pravednost je odsutnost nepravednosti, zla, tlačenja, represivnih kategorija. Moderna situacija, koja je povezana sa tragičnim činjenicama ljudske egzistencije, ukazuje, međutim, da je to lomni, teško pojmljivi ideal, jedva ga je moguće - prema mjerilu jasnosti, mjerilu prosvjetiteljstva - artikulirati; i on se mora doseći uvijek na novi način u neprestanoj borbi protiv onih moći zaslijepljivanja i zasjenjivanja, danas u formi volje za moći u političkoj, medijskoj, elektronskoj imperiji.

Negativna dijalektika kao politička filozofija

I može se reći da Horkheimer i Adorno u svojoj političkoj filozofiji, u negativnoj dijalektici, nisu zapali u onu banalnu rezignaciju koja paralizira i mišljenje i djelovanje, zlokobno otupljuje; oni samo ciljaju na pojam zajedničkog dobra: u istini, slobodi i pravednosti. Oni artikuliraju - i to je ono najviše u umu - takvu nadu, koja počiva na njezinom mimesisu; a protiv prisjećanja koje počiva na resentmentu, na porivu iritacije. Neporeciva je činjenica da on počiva na onom živom iskustvu koje se paradigmatično sedimentira u umjetnosti, koje je ujedno *iskustvo prirode* koja je pod moćima repersije i koja se *oslobadja*. Živi na humusu morala, moralnog principa koji je drugo ime za "pluralni" subjekt. Taj subjekt zna da u rukama ne drži ključeve neizmjernog pomirenja, otkupljenja, apsolutne spoznaje koja je uvijek znak da smo nečim zavladao, i time, htjeli i nehtjeli, na sebe navukli krivicu. Pluralni subjekt nije zatravljen svojim zrcalom, uvijek je

³³ Ovdje se mora imati u vidu istraživanja Axela Honnetha, njegova teorijska postavka o priznavanju; ideja je u klasičnoj filozofiji najdublje i najsnažnije izražena u Hegelovoj filozofiji, napose u *Fenomenologiji duha*. U knjizi *Kampf um Anerkennung* (Frankfurt am Main, 1992) Axel Honneth otvara novu perspektivu za Kritičku teoriju, višeznačnu, koja bi mogla redefinirati i revidirati staru verziju Kritičke teorije.

pripravan da sebi strgne krinku mudrosti. On zna sebe kao pluralni svijet; i zna da ni u čemu nije u stanju ukotviti se, iznaći fundament koji se ne bi dao uzdrmati. Horkheimer i Adorno, dijalektičari u našem vremenu, predstavljaju tragične mislioe. Prisjetimo se tamnina doba, nacionalsocijalizma, holocausta i genocida nad mnogim narodima. Njihova dijalektika je podjednako vjerodostojna i podjednako nevjerovatna, neprovjerljiva. Ipak i njihovo iskustvo je tragično. I možda bi se moglo usporediti sa onim što nalazimo u španjolskom stihu kojeg je izrazio Miguel de Unamuno:

*Nocturno el rio de las horas fluye
desde su manantial que es el manana
eterno...
Noćna rijeka sati teče
iz svoga vrela koje je vječno
sutra...*

Naumio sam pisati o ovim tragičnim misliocima, ali ne da ponudim samo puko znanje o njima ili nove informacije. Svagda pak sa stanovišta agonije sadašnjeg trenutka, koji je u pozadini ovog pisma. Ne znam jesu li nam oči smrtnika vidjele apsolutno zlo, njegovu banalnost (Hannah Arendt). Da li sebi to možemo predočiti bez onog čudnovatog pojednostavlivanja kojim izopačujemo misao o zlu? Možemo željeti punoću zrcala, sjećanje koje je nalik pasivnosti, "koja prima univerzalne forme onako kako bi ih primalo zrcalo"? Ne znam kako da umaknemo intuicijama i noćnim morama, svemu onome što izaziva utučenost. Ta utučenost, u stvari, na drukčiji način čuva zlo u njegovoj banalnosti: bilo da ga odbacuje ili tragično dotjerava - uspoređujući ga sa zalaskom sunca. Ne bih se htio rastati s dijalektičkim misliocima, sa Horkheimerom i Adornom, sa bilo kakvim uobičajenim dobrohotnim sofizmima, sa arogancijom koja zatire mišljenje, koja zatire - kada je "apsolutna" - stoljeća.

*Wie vergeblich ihre Versuche, solche Hoffnung zu artikulieren, auch sein mögen, sie hat ihnen insofern genügt, als sie allen politischen und theoretischen Enttäuschungen zum Trotz an ihren tragischen Kampf festhielten.*³⁴

Time smo uvučeni u Schnädelbachovu argumentaciju, da se u *Dijalektici prosvjetiteljstva* pojavljuje socijalni mythos koji je jedna "samoproizvedena iluzija". Usudjujem se pretpostaviti da se Horkheimer i Adorno nikada nisu pokajali što su napisali ovu knjigu. Oni su se usudili da u doba političke i teoretske nemoći podsjetite i imenuju, na adekvatan način, *samo/destruktivne moći*.

Zu diesem Zweck mythisierten sie die "entzauberte Welt" und schilderten das moderne Dasein und die Geschichte als ganze in archaischen Motiven: als einen bestenfalls tragischen Kampf verwunderbarer Wesen gegen die überwältigenden Kräfte, die letztlich dem Menschen überlegen sind.³⁵

"Za ovaj cilj oni mitiziraju "ot-čaran svijet" i očituju modernu egzistenciju i povijest kao cijelu u arhaičnim motivima: kao u najboljem slučaju tragičnu borbu čudesnih bića protiv nadmoćnih sila, koje na kraju čovjeka nadmašuju."

Dijalektički mislioci su oćutjeli i iluziju prosvjetiteljstva i novog scijentizma: da se čovjek može osloboditi za puni smisao života gospodarenjem prirodom, zapadno-planetarynim civilizacijskim procesom, znanstveno-tehničkim napretkom. Potonula je -

³⁴ Bert van den Brink, *Sinn und Form*, 1997, S.55. "Kako je takodjer moglo biti uzaludno njihovo nastojanje da artikuliraju takvu nadu, ona im je utoliko bila dostatna ukoliko su istrajali u njihovoj tragičnoj borbi unatoč svim političkim i teoretskim razočaranjima."

³⁵ Bert van den Brink, *Gesellschaftstheorie und Übertreibungskunst, Sinn und Form*, S.55.

bar u očima kritičara i pesimista - ona *neograničena* dimenzija nade. Prizivali su i u ovom djelu - u *Dijalektici prosvjetiteljstva - egzistencijalnu svijest o vrijednostima individualnog iskustva, ili o onom ne-identičnom*, koje umjetnost dovodi-na- svijet. Ljudska snaga uobrazilje - to je najviši oblik sublimacije bijesa i onog potisnutog; To nam može podariti književnost, to kad smo kadri postići sreću koja je nalik na *lijepu strankinju*, rekao bi W.Benjamin.

Jer samo "likvidacija tragike potvrđuje rastvaranje individuum". Međutim, dijalektički mislioci se razumiju u pravo i nepravo, u dobro i zlo; oni se razumiju u labirinte ljudskog iskustva, raznih opsesija; to su one koje se iskazuju u onom vijugavom labirintu apstraktnog ili lažnog univerzalizma i opsesivnog partikularizma, nacionalizma ili rasizma. Kao da su našli izgubljeni labirint dok se ostali svijet kreće otvorenim putem. Oni nikada nisu zaboravili sudbinu krivnje, krivnje slučajno preživjelog čovjeka, sudbinu progonjenog čovjeka.Njihova filozofija nagoviješta da je čovjekovo dostojanstvo čovjekovanje;ne leži u pustoš i praznoj rezignaciji nego "rezignira u svojem odbijanju/protivljenju". Mislioc se bori za onu istinu: da je svijet lažan u cjelini; za dobro - protiv sudbine. Protiv povijesti koja ima samo negativne konotacije.

XXI.

*Koncept drukčije povijesti/ Ništa ne može
iskupiti nepravde stoljeća/ Proizilaženje
duha, " koji u "prethodnoj" vječnosti mota
klupko beskorisnih stoljeća"*

Kao kontrapunkt, javlja se ideja da "je svaka povijest samo *jedna između drugih mogućih*", da kritika zahvaća "samo određene aspekte,koji bi se mogli identificirati u principu na beskrajno puno različitih objekata". Socijalni mythos koji se manifestira u *Negativnoj dijalektici* nije "utopija spoznaje" nego je "samostvorena iluzija".³⁶ I nalik je takodjer na očajnički cilj; da se u teoriji zaputimo kroz pustoš. Jedina je sreća u rezignaciji koja je kritika, opiranje kulturnoj industriji koja je vraćanje uvijek jednakog i novog. Kritička teorija je razvijena - sa radikalizirajućim i totalizirajućim pretjeravanjima.

Aber nur die Übertreibung ist wahr.

*Samo je pretjeravanje istinito.*U tom je smislu riječ o labirintu labirinta. Samo je umjetnost ono što nadilazi ideju gospodarenja unutarjom i vanjskom prirodom. Horkheimer i Adorno i *svojim pesimizmom otvaraju hožinost nade*: da nisu iscrpljeni kapaciteti uma, moralnog suda, jasnog razlikovanja dobra i zla, univerzalnog i partikularnog. Ali je ova dijalektika protiv purifikatorskih haračenja, protiv preuveličane strave. Fanatici čistote jezika, u semnatičkom smislu, gube iz vida hermeneutiku i povijesnost jezika: *jezik kao kritiku jezika*. Higijensko pretjeravanje opskrbilo nas je užasnim značenjem: u politici, u političkoj zajednici i državi, u poremećenom multikulturalizmu. Razlikujemo se:jezik nije puka apstrakcija, formalizirani jezik. On je stvaranje ili otkriće novih mogućnosti iskaza,metafora, imaginacije.Unjemu se zna:"Starost ljudi i umiranje,snovi i život,protjecanje vremena i vode."(Jorge Luis Borges) Sama dijalektika nije izbjegla pretjeravanja, ali jeste izbjegla pogubna i odvratna zastranjenja. Stoga dijalektički mislioci mogu reći:

³⁶ Schnädelbach, Ibid.S.19.

*Weil Geschichte als Korrelat einheitlichen Theorie, als Konstruierbares nicht das Gute, sondern eben den Grauen ist, so ist Denken in Wahrheit ein negatives Element. Die Hoffnung auf die besseren Verhältnisse, soweit sie nicht bloss Illusion ist, gründet weniger in der Versicherung, sie eien auch die garantierten, haltbaren und endgültigen, als gerade im Mangel an Respekt vor dem, was mitten im allgemeinen Leiden so fest gegründet ist.*³⁷

Zato Krićka teorija, istina, zahtijeva reonstruktiju, strogu reviziju i redefiniciju svojih temeljnih pojmova; ali ona time nije u biti prošla; i ne pripada prošlim vremenima ili davnim filozofijskim jezicima, ma koliko oni bili dužni jeziku metafizike Zapada: od Platona i Aristotela do Hegela i Nietzschea. Ona mudro opominje na mogućnost jezičko-filozofijske arogancije; na ideju nemogućeg stjecaja sreće kazivanja istine koja ni ovdje nije shvaćena u smislu *korespondencije* ideje i zbiljnosti, ili konvencionalne, semantičke ideje o istini. Krićari već na drukčiji način čitaju *Dijalektiku prosvjetiteljstva* - naravno *kontekstualno*.

"Insistencija na ispreplitanju prosvjetiteljstva i mita, kontrole i gubitka kontrole, kao i artikulacija tragičnog osjećanja života i pojma povijesti, iznudili su uvid da ni jedna teorija, ma kako ona mogla takodjer uvijek jasno formulirati svoje norme djelovanja, zbiljski nije u stanju biti povrh heteronomije, kontingencije i ne-prava, kojim prosvjetiteljstvo nastoji da zagospodari." (*Bert van den Brink, Sinn und Form, S.58*)

U građanskom društvu građanska moralna teorija "zaštićuje neraskidivu vezu uma i brutalnosti, građanskog društva i gospodarenja putem poricanja". Gospodarenje je svagda hipokritsko, veoma sofisticirano, ako nije ona neposredna vladavina, stari vid tiranije ili despocije. Ono je u biti politička vlast, arogancija moćnih; sve u znaku prava. Odavno je sa svjetske scene iščezla lijeva, moralističko-agresivna inteligencija. Dijalektika o tome govori još uvijek realistički. Društvo i država uredjuju dramu divljih, prirodnih principa: nasilja, profiterstva, hipokrizije, egocentrizma, korupcije, preziranja drugih ljudi, surovosti, demisioniranja savjesti i osjećaja odgovornosti. Život u društvu je unaprijed povezan sa sukobom interesa, sa borbom za moć, sa opozicionim snagama. Strah od subverzivnih snaga danas je sasvim razumljiv. On je dobio planetarne dimenzije.

³⁷ M.Horkheimer/Th.Adorno, *Dialektik der Aufklärung, u M.Horkheimer, G.Sch, Bd.5, S.256.*

"Budući da povijest kao korelat jedinstvene teorije, kao nešto što se može konstruirati, upravo nije ono što je dobro, nego upravo strava, tako je mišljenje u istini negativni element. Nadanje u bolje prilike temelji se, ukoliko nije puka iluzija, manje u tvrdjenju da su te prilike garantirane, trajne i konačne, a više upravo u nedostajanju respekta pred onim što je usred opće patnje tako čvrsto utemeljeno." (M.Horkheimer/Th.Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, 2.izdanje, Logos, 1989, str.234-235.)

Dijalektički mislioci ne izražavaju beskonačnu nadu. Da bi sve moglo biti drukčije, da je povijest, pak, otvorena: s obzirom na prošlost i budućnost; o tome govori Adorno u izuzetno važnoj raspravi sa Arnoldom Gehlenom. Očito, njih ne progona utopija, čak ni utopija spoznaje. Ali u povijesti samoj otkrivaju kriptogram uma i neuma. Njihova dijalektika nije praznorječiva, niti je nalik na pomahnitalo božanstvo. Ona se kreće u unutarnjim suprotnostima, i po tome je pandan literaturi. Tim zagledanjem nije utučena, nije demisionirala. I pojam krivnje nalazi najsnašnije formulacije; doduše, ne samo na ovom mjestu.

"U filozofiji povijesti ponavlja se ono što se zbilo u kršćanstvu: ono dobro što zapravo ostaje prepušteno patnji maskira se kao snaga koja određuje tijek povijesti i na kraju trijumfira. To dobro se obožava kao svjetski duh ili, pak, imanentni zakon. Tim se, međutim, ne samo neposredno okreće povijest u njezinu suprotnost nego se iskrivljuje i sama ideja, ideja koja bi trebala razbiti nužnost, logički tijek povijesti. Opasnost zastranjenja je izbjegnuta. Nemoć se time što je shvaćena kao moć još jedanput zatajuje, takoreći briše iz sjećanja. Tako kršćanstvo, idealizam i materijalizam, koji po sebi sadrže i istinu, snose krivnju za zločine počinjenje u njihovo ime. Kao glasnici moći - pa bilo to i dobra moć - postali su sami povijesne moći sposobne za organiziranje i kao takvi su odigrali svoju krvavu ulogu u zbiljskoj povijesti ljudskog roda: ulogu instrumenta organizacije." (M.Horkheimer, Gsch. Bd.5, S. 255; MH/ThA, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str.234.)

U eri globalizacije, *individualiziranja* i *gubitka identiteta*, *pervertiranja pojma univerzalnosti* i *partikularnosti*, liberalna demokracija, parlamentarni sistemi, doista imaju "tu prednost da služe kanaliziranju političke paranoje putem svakodnevnog kontakta protivnika; integracija putem sudjelovanja; povjerenje putem diobe vlasti i transparentije"³⁸ Ko se ne suoči sa mišljenjem dijalektičara, prije svega, Horkheimerovim i Adornovim, u novoj kritički opravdanoj formi, postrance je suvremenosti. On je ravnodušan prema konfliktima interesa, sukoba kultura (*clash of civilizations*: Samuel Huntington) kulturnih tradicija, religija, ideologija, prema njihovim političkim konzekvencijama. Ravnodušan je naspram "kraja povijesti" koji se ispunjava u demokraciji i tržišnoj privredi (Francis Fukuyama).

Tek valja vidjeti kako je bila prihvaćena Horkheimerova i Adornova *Dijalektika prosvjetiteljstva* - poslije više od polovine 20. stoljeća. To kako je ona prihvaćena odlučuje koliko nam je povjerila blago koje se mijenja u zrcalu novijih društvenih događanja i ljudskih iskustava. No, onaj ko nije to vidio na obzoru kritike moderne, duhovnog svijeta na kraju 20. stoljeća, on još osjeća plodove ideologije, ratničko zadovoljstvo, on se ne uzvisuje u povijest kojoj pripada strategija mira. Znano je već da je ona za 21. stoljeće moguća samo ako se iskusi da zajednički život više nije moguć ako se on utemeljuje samo u jednom principu ili u jednoj perspektivi.

On je nesposoban da vjerodostojno živi u komunikacionoj zajednici, da nađe pojam životnog svijeta kojemu pripada sloboda, univerzalizam, ali onaj univerzalizam koji nije apstraktan i restriktivan. Tu ravnodušnost - jezikom dijalektičkih mislilaca - osjećamo kao duboku povredu života, ljudske zajednice, kao izraz gospodarenja putem poricanja onog ljudskog. Ono što nam nudi *Dijalektika prosvjetiteljstva*, nakon više od pola stoljeća njenog djelovanja ili ne/djelovanja, jest ono što bi ona sama mogla eksplicirati. Prije svega, da ne bismo trebali povjerovati vjeri u spasonosnu moć proceduralne racionalnosti; drugo, da smo sa teoretskim ali takodjer i praktičnim nastojanjem oko pravednog društva uvučeni u nepredvidljive, neželjene posljedice, čak i u katastrofe. *Dijalektika prosvjetiteljstva* je povezana i sa jezičkim aktima, s onu stranu naivne samouvjerenosti ili uobraženog dubokoumlja.

Što se nas tiče, ona odbija *sramotu hipokrizije*, adaptiranja na postojeće; na paranoičnu strukturu svijeta koja sve ponižava, koja zaboravlja najvišu vrijednost, *pluralističku ćudorednost*. Ono što nam ovi mislioci / dijalektičari pokazuju, bez razmetanja i taštine, jeste jasan stav da u tom djelu ne postoji razlog za rezignaciju. Taj razlog bi mogao da djeluje u svakom od nas koji smo sposobni da iz nesreće 20. stoljeća izvučemo znanje i mudrost: da sloboda nikada nije udobna i laka, da se plaća grčnjima stoljeća. Kada napuštamo vrijednosti slobode, kada nam pravednost postaje udobna, mi uzmičemo; nada nam nestaje iz svijeta. Tada je "samoća obuzela svakog od slobodnih ljudi" (A. Camus). Tada pravo na pluralitet subjekta, kultura, postaje puka utopija, kao i svako nastojanje oko zajednice između kultura, koja zahtijeva respekt, toleranciju: zahtijeva ono što i u našoj *agoniji realnosti* moramo iznova učiti: sposobnost da se ophodimo sa različitim kulturama i u različitim društvima, da se ophodimo sa duhom i umom.

Dijalektički mislioci se dublje upuštaju u dešifriranje onog velikog u povijesti filozofije koje, naposljetku, dovodi do pojma i do izraza neiskrivljeni intersubjektivni uvid u povijest i modernu. Ono nosi i komunikacionu zajednicu, prije svega, onu idealnu u realnoj komunikacionoj zajednici (Karl-Otto Apel). Ona nam omogućava da iza kulisa fraza i riječi sporova u mišljenju raskrijemo kriptogram gospodarenja, kulturne

³⁸ Peter Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1983, S. 619-620.

obrasce, opterećene afektima i emocijama, strukturu onog krivnja-Ja(stva) i krivnja-Mi. Riječ je o *kulturi stida* i *osjećaju krivnje*, koji se uzajamno dotiču u prijeporu i podudaranju.

Time prizivamo krunske svjedoke - Thomasa Manna i Karla Jaspersa. Oni nam daju naslutiti koliko su kultura stida i krivnja onih slučajno preživjelih o kojima govori Adorno u *Negativnoj dijalektici* - koliko su nužan oblik u obrazovanju identiteta, i u prijeporu ideja univerzalizma i partikularizma. Suvremeni diskurs o krivnji i diskurs o odgovornosti odgovor je na događanja *svijeta kao krize, uma u sjeni nihilizma*. Sa dalekosežnim pravom možemo govoriti da smo prinudjeni, čini se, tražiti ma koliko krhku ravnotežu između očekivanja intimiteta ili ispravne bliskosti jednog "društva-*doživljaja*" ("*Erlebnisgesellschaft*") i povijesti sjećanja. No, da li smo poslije novih katastrofa još sposobni za novo postavljanje ravnoteže praktika kulture stida i kulture krivnje? ³⁹ Čemu iskazivanje lažnog stida? Izigravanje osjećaja odgovornosti? Prijetvornog prizivanja domovine, zavičajnosti?

Sa kritikom moderne, koju nalazimo, prije svega, u Kritičkoj teoriji, u negativnoj dijalektici, u hermeneutičkoj filozofiji, u filozofiji, pojam čovjeka - ljudske egzistencije uopće - dobija normativni smisao. Podsjećam na to jer ljudska egzistencija svagda pretpostavlja koncepciju senzibilnosti za alteritet, za drugotnost kao drugotnost. Izgnan čovjek ponajviše osjeća odsutnost koegzistencije s drugim, otvorenost prema alteritas. On je imalac zatajenog, onog što se ne može imati. Onog što prosjajuje samo vlastitom svjetlošću, u nekom sretnom trenutku egzistiranja. "Osjetih se mrtvim, osjetih se apstraktnim primateljem svijeta; osjetih neodređeni strah što ga ulijeva spoznaja, koja je najviša jasnoća metafizike." (Jorge Luis Borges). Ove riječi mogli smo često navoditi, ali su one iskustvo i doživljaj, ako ih doživljavamo s potpunim predavanjem i predanjem. To se, prije svega, odnosi na riječ: nesmetano živjeti zajedno; bez rata, nasilja i mržnje, bez straha, svagda s nadom koja ne zaostaje za suvremenim i budućim.

To jeste koegzistencija. Ali nije koegzistencija za *jedno-drugome-strano*; u Hobbesovom smislu: *Bellum omnium contra omnes*. Država je - i to je još uvijek bitno - institucija institucija; ona je mjesto u kojoj bi ljudi mogli biti uzajamno sigurni; ona je discipliniranje ili kroćenje opasne drugotnosti drugog. No, ako čovjek stječe normativni smisao - u državi, u pravu i moralitetu - onda je tu uključena normativna uzajamnost (mutualism, mutual: reciprocal, reciprocated, requited, interactive, complementary, communal). Ili: priznanje priznavanja: jedan-drugome-bitak svih (das *Einander-Andere-Sein* aller). Prije svega, to je respekt pred slobodom svih drugih, ispravno interpretiranje granica između zona privatnosti i javnosti, povjerenje putem pravne zaštite. Tek kolektivno-kulturna prisnost, društvo znanja (*Intimität, intimacy, Bekanntheit, familiarity*), znači moći naći Credo koji je politička integracija liberalnog znanja poretka. ⁴⁰

³⁹ Usp. o tome: Aleida Assmann/Ute Frevert: *Geschichtsvergessenheit - Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*; DVA, Stuttgart 1999.

⁴⁰ Još više se ovoj ideji približava Wolfgang Kersting, profesor filozofije na univerzitetu u Kielu, u eseju *Plädoyer für einen nüchternen Universalismus*, u: *Information/Philosophie*, März 20001, 1, S.8-24. Vrlo su značajni odnosi moći ili institucija, koegzistencija s drugim kao drugim.